

Тема 20. Основні риси перехідної економіки та її особливості в Україні

*Щоб ти жив в епоху великих змін!
(Прокляття стародавніх китайців)*

*Від нас самих залежить, чи підемо ми далі шляхом економічного та соціального прогресу, примноження добробуту й пом'якшення гострих соціальних проблем, чи бездарно втратимо можливість, яку надала нам прихильна доля.
(Людвіг Ерхард)*

1. Сутність і основні риси перехідної економіки.
2. Типи і особливості перехідної економіки.
3. Варіанти переходу і сучасна перехідна економіка України:
  - а) еволюційний шлях;
  - б) «шокова терапія».

Література

1. Основи економічної теорії: політекономічний аспект. Підручник / За ред. Г.Н.Климка, В.П.Нестеренка. К., 1994. Розділ 33 §1 (2), § 2, 3 (4). К., 1997. Розділ 30 (1, 2, 4).
2. Курс экономической теории. Учебное пособие / Под ред. М.Н.Чепурина, Е.А.Киселевой. Киров, 1995. Гл. 24 § 3, 4 (3), § 5 (4).
3. Экономика: Учебник / Под ред. А.С. Булатова. М., 1994. Гл. 20. 2-е изд. М., 1997. Гл. 24 §1,2 (2). Гл. 26 (3, 4).
4. Душанич Т.Н., Душанич Й.Б. Экономика переходного периода. М., 1996. Гл. 3 (1, 2). Гл. 4, 6 (4). Гл. 5 (3).
5. Экономика переходного периода: Учебное пособие / Под ред. В.В. Радаева, А.В. Бузгалина. М., 1995. Гл. 1 (1). Раздел III (3). Раздел IV (4).
6. Баликов В.З. Общая экономическая теория. Уч. пособие. Новосибирск, 1996. Гл. XIV (1, 2, 3).
7. Долішній М., Козоріз М. Моделі державного регулювання в ринковій економіці / Економіка України. 1999. № 6. С. 13 –22.
8. Лукинов І. Методи й засоби державного регулювання економіки перехідного періоду / Економіка України. 1999. № 5. С. 8 –11.
9. Богиня Д., Волинський Г. Державне регулювання перехідних процесів / Економіка України. 1999. № 5. С. 12 – 17.

В попередній темі були розглянуті основні риси командної економіки, головні причини нерациональності соціалістичної форми господарювання. Виходячи з них, потрібно окреслити основні проблеми перехідної економіки, що є змістом сучасного етапу еволюції колишніх соціалістичних країн. Тема безперечно відрізняється складністю, неповнотою проблематики через незавершеність процесу трансформації українського суспільства. В подальшому окремі питання функціонування перехідної економіки постають в більшості економічних дисциплін.

Сутність і основні риси перехідної економіки

Взагалі проблеми перехідної економіки поставали в економічній теорії та інших суспільних науках неодноразово. Враховуючи безперервну еволюцію суспільства, завжди можна окреслити певний перехідний період від одного щабля розвитку до іншого. Не торкаючись конкретних проблем колишніх соціалістичних країн, можна казати про перехід від індустріальної до постіндустріальної стадії розвитку суспільства.

Ринкова економіка, що отримала розвиток на базі індустріального устрою, мала такі характеристики:

- складне машинне обладнання в якості засобів праці;
- пар і електрика в якості основних видів енергії;
- приватна власність як найбільш типова форма власності;
- обумовленість людської діяльності відтворенням майнового багатства.

Постіндустріальна економіка, що складається нині, має суттєві відмінності. Її важче характеризувати, оскільки окремі ознаки перебувають ще в процесі розвитку. Але вже можна свідчити про наявність певних рис:

- серед чинників виробництва почесне місце посідає інформація;
- різноманітні форми власності (приватна, колективна, державна та інші);
- праця набуває більш творчого характеру;
- робітник до функцій виконавця додає ту чи іншу участь в керуванні;
- змінюється система цінностей і орієнтацій.

Зрозуміло, що перехід до майбутньої системи вимагає певного періоду. Ще більш очевидна ця необхідність, коли мова йде про перехід від штучного устрою з низькою ефективністю господарювання і неекономічним примусом до праці.

Перехідна економіка в будь-якому разі характеризує певний проміжний стан суспільства. В ній можна виділити деякі риси.

1. Несталість. Зміни в будь-якій економічній системі відбуваються постійно, але система повертається в рівноважний, сталий стан. В перехідній економіці зміни носять безповоротний характер. Вони посилюють несталість системи і врешті-решт сприяють переходу до іншої якості.
2. Альтернативний характер розвитку. Наслідки розвитку носять багатоваріантний характер. Навіть за умов свідомого керування неможливо з точністю прогнозувати всі результати перехідного процесу. Абсолютно виключена можливість повернення в попередній стан.
3. Наявність певних перехідних форм, що існують лише в перехідний період. Прикладом можуть бути приватизаційні сертифікати як форма масової приватизації.

Сама політична економія як наука склалася в період зрілості індустріальної цивілізації. Тому багато категорій ринкової економіки розглядалися як природні. Події XX ст. сприяли більш критичному ставленню до ідей класиків, пошукам нових форм розвитку. Якою буде наука XXI ст.? Напевно, в ній відіб'ються і сучасні проблеми перехідної економіки.

Типи і особливості перехідної економіки

Типи перехідної економіки зазвичай класифікують за масштабами і характером процесів. За масштабами виділяють локальні і глобальні переходи, за характером – природно-еволюційні і реформаторські.

Сучасний перехідний період, який переживає Україна разом з іншими постсоціалістичними країнами, має певні особливості.

1. Історична безпрецедентність переходу. (Попередній розвиток важко назвати виключно еволюційним: командна економіка була доволі штучним створенням. Тож до майбутньої економічної системи країни переходять не від індустріальної ринкової, як повинно відбуватися за еволюційним розвитком).
2. Необхідність певного поворотного руху. (Економіку слід “очистити” від штучних форм командної економіки, повернутися до природних речей. Зробити це заважає суспільна свідомість, яка складалася десятиріччями. Саме тому, в країнах Східної Європи й Балтії процеси перетворень протікають швидше).
3. Необхідність враховувати сучасні глобальні перехідні процеси (Глобальний перехід до постіндустріального суспільства повинний відбиватися на програмі реформування української економіки. Метою переходу не може бути ринкова економіка в тому вигляді, в якому вона існувала в XIX ст. Ринок взагалі не може бути самоціллю – він засіб досягнення цілі).

Варіанти переходу і сучасна перехідна економіка України

Досвід більшості посткомуністичних країн в реформуванні економіки вимірюється десятиріччям. Цей час не дає підстав для ґрунтовних узагальнень, але зазвичай виділяють два варіанти переходу: еволюційний та реформаторський (“шокової терапії”).

а) Еволюційний шлях являє собою поступове створення ринкових інститутів в межах командної економіки. В класичному вигляді цей перехід до змішаної економіки відбувається в Китаї. Передбачається, що він несе з собою мінімальні економічні й соціальні потрясіння (досвід культурної революції переконливо свідчив на користь політичної стабільності).

Реформа в Китаї почалася ще в 1979 р. й охоплювала спочатку лише сільське господарство (дві третини населення країни – селяни). Політика й ідеологія чутливих змін не зазнала. Селяни отримали право орендувати землю й термін оренди поступово зростав. Право володіння землею передається в спадщину. Таким чином були скасовані суттєві недоліки командної економіки, надана можливість розгортання приватної ініціативи. Набагато більше проблем лишається в промисловості. Там панує державний сектор й значна кількість підприємств лишається збитковою. Тож поступовість переходу не лише пом’якшує окремі проблеми, але й народжує нові.

Основні риси китайського шляху:

- збережена провідна роль комуністичної партії;
- залишається соціалізм як мета розвитку й ідея, що об'єднує суспільство;
- економічні перетворення здійснюються поступово й на основі всебічної ґрунтовної підготовки кожного кроку.

За роки, що минули з 1979 р., ВВП Китаю зріс більше, ніж в 5 разів. Темпи зростання китайської економіки лишаються одними з найвищих у світі. Серед чинників, що забезпечили успіх китайських реформ, зазвичай називають:

- продуману економічну політику, адаптовану до умов Китаю;
- працьовитість населення, яке з ентузіазмом скористувалося наданими можливостями;
- значний обсяг зовнішніх інвестицій завдяки великій китайській діаспорі.

Вражаючі цифри економічного зростання також пояснюють надзвичайно низьким стартовим рівнем.

б) «Шокова терапія» - це шлях переходу до змішаної економіки, що з певною мірою послідовності був застосований в країнах Східної Європи (у класичному вигляді – в Польщі). Програма переходу була розроблена фахівцями МВФ й Світового Банку, які спиралися на монетаристську теорію, й розрахована на 10 – 15 років. Програма складалася з кількох пакетів.

1. Макроекономічна стабілізація. (Виправлення диспропорцій, що існували в економіці. Ліквідація надлишкової грошової маси - інфляційного потенціалу. Жорстка податкова й кредитна політика. Збалансування державного бюджету).
2. Лібералізація економіки. (Введення вільного ціноутворення. Розширення ринків товарів і послуг. Демоніполізація. Формування ринків чинників виробництва. Реформа банківської системи. Лібералізація зовнішньої торгівлі. Вільноконвертована валюта).
3. Приватизація, розвиток приватного сектору. (Відокремлення функцій держави як власника і як регулятора економічних процесів в країні. Мала й велика приватизація. Структурна перебудова. Ліквідація монополій, збиткових підприємств).
4. Перегляд ролі держави. (Законодавча й інституціональна реформи. Ліквідація централізованого планування).

Головна риса перетворень – це зведення до мінімуму втручання держави в економіку. Держава повинна зняти з себе відповідальність за розподіл матеріальних і фінансових ресурсів, обмежитися непрямим регулюванням за допомогою податкових і кредитних важелів.

Найбільш послідовно програма була реалізована в Польщі (уряд Т.Мазовецького з 1 січня 1990 р. взявся до реалізації плану Л.Бальцеровича). Послідовність в здійсненні реформ була однією з причин відносно невеликого періоду депресії – з 1992 р. ВВП Польщі почав зростати й темпи зростання лишаються найвищими в Європі.

Те, що багато країн спиралися саме на програму “шокової терапії”, пов’язане не стільки з авторитетом відомих міжнародних фінансових організацій, скільки з залежністю посткомуністичних країн від фінансової допомоги.

Після розпаду Радянського Союзу шанси України на прискорений розвиток були найвищими з усіх пострадянських республік (за оцінкою іноземних незалежних експертів). В квітні 1999 р. відомий лондонський журнал “Economist” надрукував прогноз подальшого розвитку, виділивши чотири можливих сценарії. Крім звичайних китайського й польського був виділений і український сценарій. Він передбачає збереження основ демократичного устрою в умовах продовження економічного спаду, або, можливо, стагнації. Зростання рівня інфляції, але утримання її в певних межах. Іноземні інвестори побоюються вкладати кошти в українську економіку і віддають перевагу іншим країнам. Посилюється протистояння центра і регіонів. Доволі часто змінюється уряд.

Цей невтішний прогноз оснований на ході українських ринкових реформ протягом 90-х років. Події останніх років (1999 – 2000) дають привід для оптимізму, оскільки падіння ВВП в країні зупинене й почалося економічне зростання.

Перевірте себе, чи засвоїли Ви терміни та категорії: глобальні та локальні перехідні стани, еволюційний шлях, «шокова терапія», конвергенція, структурна перебудова, конверсія.

Питання для самоконтролю

1. Чому в розвитку суспільства об'єктивно виникають перехідні процеси?
2. Що розуміють під ринком в країнах, які переходять від командно-адміністративної системи до ринкової економіки?
3. Чим можна пояснити те, що перетворення в багатьох посткомуністичних країнах почалися саме з лібералізації цін?
4. В чому полягають, на Ваш погляд, сильні та слабкі боки «китайського шляху» до ринкової економіки?
5. Чому «шокова терапія» привела до економічної стабілізації в Польщі, але не вдалася в Росії?
6. Який варіант переходу від командно-адміністративної системи до ринкової (еволюційний чи радикальний), обере уряд, якщо в країні важка промисловість представлена лише кількома підприємствами, 80% робочої сили зайнято в сільському господарстві, в експорті країни переважають кави і банани.
7. Як Ви розумієте поняття «ринкофобія», «ринколатрія»?
8. В чому полягають специфічні особливості України в порівнянні з іншими країнами з перехідною економікою?
9. Чому в Україні та Росії початок економічних перетворень одразу викликав стрімкий розвиток банківської системи?
10. В чому полягає головна відмінність приватного підприємця від директора державного підприємства? Як ця відмінність може вплинути на їх діяльність?

Для тих, у кого є час поміркувати:

Як на Ваш погляд, чому чимало людей в нашій країні (більше, ніж в країнах Східної Європи чи Балтії) так бояться переходу до ринкової економіки і віддають перевагу моделі економіки, де все регулюється державою?

Підсумкові завдання

Положення економічної політики, з якими згодна більшість економістів:

1. тарифи й імпорتنі квоти знижують загальний економічний добробут;
2. «плаваючі» валютні курси забезпечують ефективність міжнародної валютної системи;
3. значний дефіцит державного бюджету несприятливо впливає на економіку;
4. встановлення мінімальної заробітної платні веде до зростання рівня безробіття, особливо серед молоді й некваліфікованих робітників;

5. податки і дозволи на викиди шкідливих речовин є більш дійовими засобами контролю за станом навколишнього середовища, ніж встановлення гранично припустимих концентрацій викидів.

Чи згодні з цими положеннями Ви? На яких принципах економічної теорії вони ґрунтуються? Чи можете Ви додати до наданого переліку інші тези, що викликають, на Вашу думку, майже одностайне визнання?

Теорії, що не витримали зіткнення з історичними фактами:

- Д.Рікардо про зростання земельної ренти;
- К.Маркс про зубожіння промислового пролетаря;
- В.Ленін про прибуток при імперіалізмі;
- Д.Робертсона про зовнішню торгівлю як рушійну силу економічного зростання;
- У.Ростоу про “зльоти” як наслідок великих винаходів і різкого зростання норми заощаджень

Які з відомих Вам економічних теорій Ви можете додати до цього переліку?

Питання для підготовки до заліку

1. Перші економічні школи.
2. Класична школа політекономії.
3. Економічна наука: ойкономія, політекономія, economics.
4. Напрямки розвитку сучасної економічної думки.
5. Що вивчає марксистська політекономія?
6. Основна проблема economics.
7. Засоби виробництва, продуктивні сили.
8. Методи пізнання економічних явищ.
9. Формація: поняття, види.
10. Цивілізація: поняття, види.
11. Типи економічних систем.
12. Риси командної системи.
13. Моделі економічної поведінки людини.
14. Власність: поняття, види.
15. Економічні та неекономічні блага.
16. Товар, його властивості.
17. Закон вартості.
18. Гранична корисність, закони Госсена.
19. Гроші: сутність, функції.
20. Грошовий обіг. Формула Фішера. Інфляція.
21. Ринок: сутність, класифікація.
22. Структура та суб'єкти ринку.
23. Ринкова інфраструктура.
24. Закони попиту й пропозиції.
25. Сутність капіталу за К.Марксом.
26. Постійний та змінний капітал. Додаткова вартість.
27. Оборот капіталу. Основний та оборотний капітал. Амортизація.
28. Закон спадної граничної продуктивності.

Питання для підготовки до іспиту

1. Основні етапи розвитку економічної науки.
2. Головні напрямки сучасної економічної думки.
3. Стисла характеристика української економічної думки.
4. Предмет економічної науки: точки зору марксизму та економіс.
5. Процес праці. Продуктивні сили та виробничі відносини.
6. Потреби та ресурси. Основна проблема економіс.
7. Функції економічної теорії.
8. Методи дослідження економічних явищ.
9. Формацийний підхід до періодизації суспільного розвитку.
10. Цивілізаційний підхід до періодизації суспільного розвитку.
11. Суспільний поділ праці. Економічні системи.
12. Економічна теорія про роль людини в економіці.
13. Власність. Сутність і види.
14. Економічні та неекономічні блага. Товар, його властивості. Двоїстий характер праці.
15. Теорія трудової вартості.
16. Теорія граничної корисності.
17. Походження та сутність грошей.
18. Функції грошей.
19. Закон грошового обігу. Інфляція.
20. Сутність, функції та структура ринку.
21. Суб'єкти та інфраструктура ринку.
22. Закони попиту та пропозиції. Ринкова рівновага.
23. Процес виробництва та його основні чинники.
24. Теорія додаткової вартості К.Маркса.
25. Марксистська теорія про сутність капіталу.
26. Рух капіталу. Основний та оборотний капітал. Амортизація.
27. Теорія граничної продуктивності.
28. Ринок робочої сили як один з ринків ресурсів.
29. Основні етапи розвитку теорії заробітної плати.
30. Марксистська теорія заробітної плати та безробіття.
31. Теорія соціальної сили М.І.Тугана-Барановського.
32. Розподіл і соціальна справедливість.
33. Прибуток з точки зору марксистської та неокласичної теорії.
34. Сутність прибутку. Міжгалузєва та внутрішньогалузєва конкуренція.
35. Прибуток як винагорода за підприємницькі здібності.
36. Роль підприємця в ринковій економіці.
37. Фірма як господарська одиниця ринкової економіки. Класифікація фірм.
38. Сутність позичкового капіталу: точки зору марксистської та неокласичної теорії.
39. Аграрні відносини і теорія земельної ренти.
40. Сутність конкуренції.
41. Монополізація економіки: підхід марксистських течій економічної думки.
42. Неокласична теорія про досконалу та недосконалу конкуренцію.

43. Монополія: позитивні та негативні риси.

абсолютні і порівняльні переваги	абсолютные и сравнительные преимущества	absolute and comparative advantages
абстрактна праця	абстрактный труд	labo(u)r
автаркія	автаркия	autarkeia
акціонерне товариство	акционерное общество	corporation
акція	акция	stoke, share
альтернативні витрати	альтернативные издержки	opportunity costs
амортизація	амортизация	capital consumption, depreciation, wear
антитрестівське законодавство	антитрестовское законодательство	antitrust laws
арбітражування	арбитражирование	arbitrage
бартер	бартер	barter
бізнес	бизнес	business
біржа	биржа	exchange
благо	благо	good
Бреттон-Вудська система	Бреттон-Вудская система	Bretton Woods system
брокер	брокер	broker
бюджетні обмеження	бюджетные ограничения	budget constraints
валовий внутрішній продукт	валовой внутренний продукт	gross domestic (internal) product
валовий національний продукт	валовой национальный продукт	gross national product
валютна інтервенція	валютная интервенция	intervention in the foreign-exchange market
валютний курс	валютный курс	exchange rate
валютний опціон	валютный опцион	option
вексель	вексель	wechsel
виробництво	производство	production

виробнича функція	производственная функция	production function
виробничі відносини	производственные отношения	relations of production
«відплив умів»	«утечка мозгов»	brain drain
відтворення	воспроизводство	production
вільна торгівля	свободная торговля	free trade
власність	собственность	property
гранична корисність	предельная полезность	marginal utility
гранична продуктивність	предельная производительность	marginal productivity
дедукція	дедукция	deduction
демпінг	демпинг	dumping
депресія	депрессия	depression
дефіцит	дефицит	shortage
диверсифікація	диверсификация	diversification
дивіденд	дивиденд	dividend
ділер	дилер	dealer
«довгі хвилі»	«длинные волны»	long waves
додаткова вартість	прибавочная стоимость	mehrwert, surplus value
доцентрові тенденції	центростремительные тенденции	centripetal tendency
відцентрові тенденції	центробежные тенденции	centrifugal tendency
економіка пропозиції	экономика предложения	supply-side economics
економікс	экономика	Economics
економічне зростання	экономический рост	economic grows
економічний цикл	экономический цикл	business cycle
економічний закон	экономический закон	economic law
економічні ресурси	экономические ресурсы	economic resources
експорт	экспорт	exports

еластичність	эластичность	elasticity
за інших рівних умов	при прочих равных условиях	ceteris paribus
заробітна плата	заработная плата	wage
засоби виробництва	средства производства	capital goods
земельна рента	земельная рента	land rents
земля	земля	Land
змінний капітал	переменный капитал	variable capital
змішана економіка	смешанная экономика	mixed economy
золотий стандарт	золотой стандарт	gold standard
імпорт	импорт	imports
інвестиції	инвестиции	investment
індукція	индукция	induction
інфляція	инфляция	inflation
інфраструктура	инфраструктура	infrastructure
капітал	капитал	capital
картель	картель	cartel
квота	квота	quota
кейнсіанство	кейнсианство	Keynesianism
кінцевий продукт	конечный продукт	final product
класична школа	классическая школа	classical economics
командна система	командная система	command economy
комерція	коммерция	commerce
кон'юнктура	конъюнктура	conjuncture
конвергенція	конвергенция	convergence
конверсія	конверсия	conversion
конвертованість	конвертированность	convertibility
конгломерат	конгломерат	conglomerate
конкретна праця	конкретный труд	work

концентрація	концентрация	concentration of
концерн	концерн	concern
кооперація	кооперация	cooperation
кредит	кредит	credit
курс цінних паперів	курс ценных бумаг	securities rate
ліквідність	ликвидность	liquidity
людина економічна	человек экономический	Homo economicus
малий бізнес	малый бизнес	small business
мануфактура	мануфактура	manufactory
маржиналізм	маржинализм	marginalism
маркетинг	маркетинг	marketing
менеджмент	менеджмент	management
меркантилізм	меркантилизм	mercantilism
митні тарифи	таможенные тарифы	customs duty
мінова вартість	меновая стоимость	exchange value
монетаризм	монетаризм	monetarism
монополістична	монополистическая	monopolistic competition
монополія	монополия	monopoly
нагромадження	накопление	accumulation
надбудова	надстройка	superstructure
національний дохід	национальный доход	national income
невидима рука	невидимая рука	invisible hand
невтручання держави	невмешательство	laissez faire
неокласична школа	неоклассическая школа	new classical economics
нормативний	нормативный экономикс	normative economics

облігація	облигация	bond
обмін	обмен	exchange
олігополія	олигополия	oligopoly
органічна будова	органическое строение	organic composition of
основний і оборотний	основной и оборотный	fixed (physical) and
особисте володіння	единоличное владение	sole proprietorship
підйом	подъём	expansion
підприємництво	предпринимательство	entrepreneurship
підприємницькі	предпринимательские	entrepreneurial ability
пік	пик	peak
«плаваючі» валютні	«плавающие» валютные	floating exchange rate
платіжний баланс	платёжный баланс	balance of payments
побічні ефекти	внешние эффекты	externalities
поділ праці	разделение труда	division of labor
пожвавлення, підйом	оживление, подъем	recovery, expansion
позитивний економікс	позитивный экономикс	positive economics
позичковий відсоток	ссудный процент	interest rate
політекономія	политэкономия	political economy
попит	спрос	demand
постійний капітал	постоянный капитал	constant capital
праця	труд	labor
прибуток	прибыль	profit
приватизація	приватизация	privatization
продуктивні сили	производительные силы	productive forces
продуктивність праці	производительность	labour productivity
пропозиція	предложение	supply

протекціонізм	протекционизм	protectionism
ринок	рынок	market
рівновага	равновесие	equilibrium
робоча сила	рабочая сила	labor force
розподіл	распределение	distribution
синдикат	синдикат	syndicate
скорочення	сокращение	reduction
система національних	система национальных	national-income
спад	спад	recession, trough
спекуляція	спекуляция	speculation
спеціалізація	специализация	specialization
споживання	потребление	consumption
споживча вартість	потребительная	worth
суспільне відтворення	общественное	national production
суспільні товари	общественные товары	public goods
суспільно-економічна	общественно-	structure
теорія раціональних	теория рациональных	theory of rational
тіньова економіка	теневая экономика	underground sector of
товар	товар	good
товариство	товарищество,	partnership
традиційна економіка	традиционная	traditional economy,
трест	трест	trust
«фіаско ринку»	«фиаско рынка»	market failure
фізіократи	физиократы	physiocrats
фіксовані ціни	фиксированные цены	fixed price
фіскальна політика	фискальная политика	fiscal policy
фондова біржа	фондовая биржа	stock exchange
хеджування	хеджирования	hedging

цивілізація	цивилизация	civilization
цінова і нецінова	ценовая и неценовая	price and nonprice
«шокова терапія»	«шоковая терапия»	shock treatment
Ямайська система	Ямайская система	Jamaica's system